

PAPER DETAILS

TITLE: MUSTAFA SEREF VE "FUKAHÂYA GÖRE HUKÛK-I ÂMME" BASLIKLI MAKALESI

(Değerlendirme, Sadeleştirme ve Transkript)

AUTHORS: Nizamettin KARATAS

PAGES: 117-141

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/390095>

MUSTAFA ŞEREF VE “FUKAHÂYA GÖRE HUKÛK-I ÂMME” BAŞLIKLİ MAKALESİ (Değerlendirme, Sadeleştirme ve Transkript)

Nizamettin KARATAŞ*

ÖZET

İslâm hukuku,temelinin vahye dayanması dolayısıyla içeriği, kavramları ve tasnifi itibariyle diğer hukuklara göre kendine özgü bir mahiyet taşır. Klasik fıkıh literatürü hakiki veya hükmi şahıs ayrımı yapmadığı gibi sistemini de hak temelli değil vazife temelli inşa etmiştir. Bu itibarla fıkıh ilminin klasik tasnifinde kamu hukuku özel hukuk ayrımı bulunmamaktadır. Klasik fıkıh literatüründe niçin kamu hukuku tasnifine gidilmediği 19. yüzyıldan beri tartışılmaktadır. Bu tartışmalara katılan hukukçulardan biri de son dönem ilim ve devlet adamlarından Mustafa Şeref beydir. Bu çalışmada kısaca fıkıhın tasnifinden bahsedilecek sonra da Mustafa Şeref Bey'in kısa bir makalesi sadeleştirilip transkripti yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Fıkıh, hak, vazife, kamu hukuku, Mustafa Şeref

MUSTAFA ŞEREF AND HIS ARTICLE OF “PUBLIC LAW ACCORDING TO FUKAHA” (Evaluation, Simplification And Transcription)

ABSTRACT

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, nkaratas@nku.edu.tr

Islamic law include a peculiar originality according to other laws in terms of contents, and classification because Islamic law is based on revelation. The classical fiqh literature does not discriminate between the realand the judicialpersons, it does build the system based on the duty-based, not the rights-based. Inthisrespect, there is no distinction between public law and private law in the classical of fiqh.It has been debated why classical fiqh literature is not classified as publiclaw since the 19th century. One of the jurists who participated in this debate is Mr. MustafaSeref, a lates cholarands tatesmen.This article willbriefly be mentione dabout the science of fiqh and then a short article of Mr. Mustafa Şeref will be simplified and transcribed.

Keywords: Fiqh, rights, duty, publiclaw, Mustafa Şeref

GİRİŞ

Fıkıh sözlükte bir şeyi bilmek, iyi ve tam anlamak, derinlemesine kavramak manasına gelir.² Fakih de bir konuyu derinden kavrayan, ince anlayış sahibi kimse demektir. Kelimenin terim anlamının netleşmesi ise daha ileriki yüzyıllardadır. "*Fıkıh, şer'î*

² Tehânevî, *Keşşâf*, I,35, Ahmed Cevdet neşri, İkdâm matbaası, Daru'l-Hilafeti'l âliye 1317 h.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 13, Bilmen Yayınevi, İstanbul,1985.; M. F. Abdülbâkî, el-Mu'cem, "fkh" md.; Wensinck, el-Mu'cem, "fkh" md.

*amelî hükümleri tafsîlî delillerine dayanarak bilmektir*³ şeklindeki tarif mütekellimûn metodunu kullanan fakihlerce kabul görmüştür. İmam Ebû Hanîfe'nin yapmış olduğu; "*Fıkıh kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir*"⁴ tarifine, daha sonra "*amelî bakımdan*" kaydını ekleyen Hanefî fakihler de fıkıh; "*kişinin amelî bakımdan lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesidir*"⁵ şeklinde tanımlamışlardır. Mecelle ise fıkıh; "*mesâil-işer'iyye-i ameliyyeyi bilmektir*"⁶ şeklinde tarif etmiştir.

İslâm hukuku yapısı, içeriği, kategori ve kavramları itibariyle diğer hukuklara göre kendine özgüdür. İslâm hukukunun temelinin vahye dayanması onun en önemli karakterini oluşturur.⁷ Fıkıh temelinin vahye dayanması, onun, asırlarca toplumun değişen şartlarına cevap vermesine engel olmamıştır.⁸

Fıkıh ilminin kendine özgülüğü, onun tasnifinde de gözükmektedir. Bilindiği gibi fıkıh ibâdât, muâmelât ve ukubât genel

³ Âmidî, Seyfuddîn, el- *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, s. 7, (Tahkik: Seyyid el-Cemîlî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrût: 1404/1984.; Abdülvehhab Hallaf, *ilmü Usûli'l-Fıkıh*, s. 11, Daru'l- Hadis, Kahire, 2003.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 14.

⁴ Sadru's-şeria, Ubeydullah b. Mesud, *et-Tavzih fî halli gavamizi't-Tenkih* (Teftâzanî, *et-Telvih* içinde) I, 16-17, Kahire, ts.

⁵ Sadru's-şeria, Ubeydullah b. Mesud, *et-Tavzih*, I, s. 16-17.

⁶ Atıf Bey, *Mecelle-i Ahkamı Adliye Şerhi*, s. 3, Evkafı İslamiyye matbaası, 1339.

⁷ Bu konudaki tartışmalar için bk. Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* ı, 21-35, Nesil yay. İstanbul. 1996.

⁸ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), Ankara, 1996, c.XIII, s. 1-14.

başlıkları altında tasnif edilmiştir.⁹ Fıkıhın kapsamına giren bazı konular da ayrı isimlerle yazılan müstakil kitaplarda ele alınmıştır.¹⁰

19. yüzyılın son çeyreğinde Mecellenin yazılmasıyla beraber fıkıh tarihinde yeni bir döneme girilmiştir.¹¹ Bu dönemde kanunlaştırma (taknîn, codification) hareketi başlamış, mahkemelerde kullanılan fıkıh ve fetva kitaplarının yerini usulüne göre hazırlanmış şer'î kanunlar almaya başlamıştır. Bundan önceki dönemlerde sultanların çıkardığı kanunnameler bir tarafa bırakılacak olursa- İslam ülkesinde yazılı mer'î bir kanun görülmemektedir. Bunun yerine, meseleler fıkıh ve fetva kitaplarına bakılarak; zikredilen kitaplarda bulunmayan yeni meseleler de ehil hukukçular tarafından çözüme kavuşturulmuştur.¹²

İslâm dünyasında kanunlaştırma faaliyetlerine hızlı bir şekilde başlanmasının başta Emperyalist devletlerin baskıları olmak üzere çeşitli iç ve dış etkenleri vardır.¹³ Bu yeni düzen içinde İslam Hukuku

⁹ Bu tasnif hemen bütün fıkıh kitaplarında cüz'î değişikliklerle korunmuştur. Örnek için bk. Ebu'l-Hasen Ahmed b. el-Kudurî, *el- Muhtasar*, Mecdüddin el-Mavsîlî, *el-İhtiyar*, İbrahim Halebî, *Mültekâ'l-ebhur*.; İslâm hukukundaki bu tasnif kanunlaştırma hareketinden sonra şu şekilde yapılmaya başlamıştır: 1- İbâdât 2- Ahvâl-i şahsiyye (şahıs ve aile hukuku) 3- Muâmelât (kısmen medeni ve borçlar hukuku) 4- Ahkâm-ı Sultâniyye ve Siyaset-i şer'iyye (anayasa, idare ve kısmen ceza hukuku) 5- Ukûbât (ceza hukuku) 6- Siyer (devletler umumi ve kısmen devletler hususi hukuku) 7- Âdâb. (ahlak ve muâşeret). Ayrıntılı bilgi için bk. Karaman, *Mukayeseli İslâm Hukuku*, I, 26-30.

¹⁰ Örnek olarak el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve es-Siyâsetü's-Şer'iyye, Siyer, Harâc, Emvâl Ferâiz, Şürût Edebü'l-kâdî, Hikmetü't-teşrî kitapları zikredilebilir. Hayreddin Karaman, "Fıkıh", DİA, c.XIII, s. 1-14.

¹¹ Fıkıhın tarihsel evreleri için bk. Saffet Köse, *İslam Hukukuna Giriş*, s. 141-169.

¹² Hayreddin Karaman, "Fıkıh", DİA, c.XIII, s. 1-14.

¹³ Bu sebeplerin bir kısmı için bk. Hayreddin Karaman, "Fıkıh", DİA, c.XIII, s. 1-14.

da klasik tasnifini bir tarafa bırakıp yukarda kısmen değinilen yeni bir tasnife gitmiştir.

Fıkıhın gelişim seyrinde, Batılı hukukların benimsediği kamu/âmme ve özel hukuk ayrımı yapılmamış ancak literatürde, kamu hukuku kavramına yakın olarak "Allah hakları" sayılan hukuk alanından ve özel hukuk kavramına yakın olarak "kul hakları" sayılan hukuk alanından söz edilmektedir.¹⁴

Kamu hukuku bir devletin hukukî yapısını, bu hukukun işleyişini, özel ve tüzel şahsiyetler ve yabancı devletlerle karşılıklı ilişkilerini düzenlemektedir.¹⁵ Kamu kelimesi, bir ülkede yaşayan halkın tümü anlamında kullanıldığı gibi devlet ve onun varlığını oluşturan unsurlar ile onun faaliyetlerini de ifade eder. Kamu hukuku ifadesi, bu hukuk dalının kamuya aidiyetini belirtmek için kullanılmaktadır. Fertler veya şahıslar ile devlet arasındaki ilişkileri belirleyen, şahısların devlete karşı sahip bulundukları hak ve yetkileri, ayrıca yapmakla yükümlü bulundukları ödevleri tayin eden ve düzenleyen usûl ve kuralların bütünü bu hukuk dalının kapsamına girmektedir.¹⁶

Devlete uygulanan hukuk kurallarının bütünü, kamu hukukunun mahiyetini oluşturmaktadır. Yani bu hukukun konusu bizzat devlet, devlet teşkilâtı ve organları, hükümet ve idare ile

¹⁴ Abdullah Kahraman, *Fıkıh usûlü*, s. 224, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2012.

¹⁵ <http://samil.ihya.org/ansiklopedi/amme-hukuku.html>.

¹⁶ Yahya Kazım Zabunoğlu, *Kamu Hukukuna Giriş*, s.33, Sevinç matbaası, Ankara, 1933.

faaliyetleri, bunlarla fertler arasındaki ilişkilerdir. Kamu hukuku, devlet ve devlet ile ilgili ilişkileri düzenleyen hukuk kuralları ve müesseselerinin bütününi ihtiva eden bir hukuk dalıdır. Kamu hukukunda hukuki ilişkinin taraflarından birisi şahıs diğeri devlet veya kamu hükmî şahıslarından birisidir. Kamu hukukunda eşitlik değil, kamu menfaati hâkim ve üstün konumda bulunmaktadır. Bu hukuk dalında fertlerin aleyhine, devlet veya kamu hükmî şahısları lehine bulunan üstünlük kamu menfaatlerini önde tutma maksadına yöneliktir.¹⁷

Klasik fıkıh kitâbiyatında kamu hukuku ve özel hukuk ayrımına dayalı bir tasnifin olmaması; fıkıhın kaynağı, mahiyeti, usûlü ve dayandığı kavramlar kendine has olduğu içindir. Ancak bu durum İslâm hukuk kitâbiyatı içinde kamu hukukunun bulunmadığı anlamına gelmez. Aksine İslâm hukukunun özel hukuk alanında olduğu gibi kamu hukuku alanında da önemli kural ve ilkeleri bulunmaktadır.¹⁸

Kamu hukukunun incelediği konuların sistematik bir tarzda ele alınmamasının -bunun fıkıh sistematığı, hukuk tasavvuru ve tarihi nedenlerinin ayrı bir tartışma konusu olduğunu hatırd tutarak- birtakım sonuçları olduğunu zikretmek gerekir. Bunlardan birisi bu hukuk dalının ele alıp geliştirdiği meseleler ve bunlarla ilgili

¹⁷ Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* s. 73-78. Bursa, Ekin Kitapevi Yayınları, 1998.; Necip Bilge, *Hukukun Başlangıcı, Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları*, s.172-173, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000.

¹⁸ Adnan Koşum, İslam Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülâhazalar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 18, s. 123-131.; <http://samil.ihya.org/ansiklopedi/amme-hukuku.html>.

hükümlerin fıkıh kitaplarımızda yeterince ayrıntılı bir şekilde tartışılmaması ve günümüzün ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir durumda görülmemesidir.¹⁹

Tabii her sistemin kendine has güçlü ve zayıf yanları vardır. Esasında bu tür değerlendirmeler de meseleye hangi açıdan bakıldığı ile ilgilidir. Fıkıh ilminin tasnif ediliş şekli üzerinden onun alanına giren bazı konuları ihmal ettiği sonucuna varmak isabetli olmaz. Hukuk ilmini gelişip sistemleştiği medeniyetten bağımsız olarak değerlendirmek dar kapsamlı olacağı gibi batı hukuk sistemini de sırf tasnif yapısı üzerinden daha mütekamil görmek aynı şekilde dar kapsamlı olacaktır.

Mustafa Şeref Bey'in Hayatı ve Hukuk Anlayışı

Mustafa Şeref (ilgili kanundan sonra Özkan soyadını almıştır) 1 Ocak 1884 yılında Burdur'da doğmuş, 10 Eylül 1938 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. İstanbul Dâr'ü'l-fünun Hukuk Mektebi ve Paris Hukuk Fakültesinden mezun olmuştur. Mustafa Şeref Bey 1913 yılında İstanbul ve 1926 yılında da Ankara Hukuk Fakültesi'nde Amme ve İdare Hukuku profesörü olarak dersler vermiştir. 1914 yılında Osmanlı mebuslar meclisine Konya mebusu olarak girmiş; Ticaret ve Ziraat Vekâleti Müsteşarlığına atanınca mebusluktan ayrılmıştır. 1916 yılında Kayseri mebusu olmuş ve Sait Halim Paşa kabinesinde Ticaret ve Ziraat Nazırlığına getirilmiştir. 1921'de Sivas Temyiz Mahkemesi üyesi olmuş, Lozan Konferansı'nda danışmanlık

¹⁹ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh ve Siyaset*, s. 13-14, Klasik yay. İstanbul 2016.

yapmıştır. TBMM II., III., IV. ve V. Dönem Burdur Milletvekilliği, III. Dönem Ticaret ve İktisat, IV. Dönem Maliye ve Bütçe, V. Dönem Bütçe Encümenleri Başkanlıkları ile 6. ve 7. Hükümette de İktisat Bakanlığı yapmıştır.²⁰

Osmanlının son döneminde yetişmiş olan Mustafa Şeref Bey, Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı ile Nazırlığı görevleri esnasında, devletçi ekonomi politikalarının benimsenmesinde ve hayata geçirilmesinde etkili olmuş ve bu süreç içerisinde elde ettiği birikimleri Cumhuriyet dönemine aktarmış önemli bir siyaset ve hukuk adamıdır. Osmanlı döneminde kazandığı hukuk ve iktisat alanındaki tecrübe ve birikimini Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yeni sisteme aktaran Mustafa Şeref Bey, iki dönem arasındaki sürekliliği temsil eden ve köprü vazifesi gören bir kişidir.²¹

Mustafa Şeref'e göre hukuk bir devlet çatısı altında yaşayan insanların birbirleriyle olan münasebetlerinde uymaya mecbur oldukları kaidelerdir. Hukuk kaidelerinin maddi cebir ile desteklenmesi onun asli ve ayırıcı vasfı değildir. Onun dayandığı asli kuvvet en geniş anlamıyla toplumsal örfür. Toplumsal örf ise birçok kuralın varlığını içerir. Sosyal ve ekonomik sınıflar, medeni muameleler, özel meslekler, dini münasebetler, aile hayatı vs. kendilerine has örflere sahiptirler. Bu kaideler vicdanlar üzerinde etki kuvvetine sahiptirler. Hukuki kaidelerin bir kıymeti olduğuna dair vicdanlarda oluşan kanaat hukukun dayandığı asıl kuvvettir. Hukukun

²⁰ <https://www.tbmm.gov.tr>; <http://filozof.net/Turkce/tarih/tarihi-kisilikler-sahsiyetler.>; <http://portreler.fisek.org.tr>; <http://www.pandora.com.tr>.

²¹ Özcan Şabudak, *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, s. 13-20. Libra Yayınları, İstanbul, 2009.

diğer kuvveti olan maddi cebir ise vicdanlarda oluşan kanaatin zorunlu yardımcısıdır. Toplumsal örf ile çatışan bir hukuki kaidenin yaşama şansı yoktur. Toplumsal örf ise hayatın içinde gelişir ve değişir.²²

Toplumsal hayattaki yerini kaybeden, vicdanlarda hukuki değeri kalmamış kaideleri hukuki olarak kabul etmek kesinlikle ilmî bir tavır olamaz. Bu nedenle hukukçunun vazifesi toplumsal örfü gözlemleyerek ve inceden inceye araştırarak vicdanlarda yaşayan kaideleri meydana çıkarmaktır. Bu itibarla hukukçu sosyal hayatı sürekli takip etmek zorundadır. Sosyal hayat hukukun soyut kaidelerinin tıkanıklığını yansıtan bir aynadır. Çünkü hayat mantığının soyut kaideleri ile uğraşmaz ve kendi tabii mecrasında akar. Bu nedenle hukukçu sosyal hayatı takip etmekle sorumludur.²³

Mustafa Şeref Bey'in *Hukuk-u İdare Notları*,²⁴ *Hukuku İdare-i Vilayet*²⁵ adlı eserlerinin yanı sıra *Saltanatın Tarihi Safhaları ve Klasik Mektebe Göre Hâl-i Hâzırı*,²⁶ *Fukahâya Göre Hukûk-ı Âmme*²⁷, *İctimâî Usûl-i Fıkh Nasıl Te'sis Eder?*²⁸ adlı makaleleri yayınlanmıştır. Mustafa Şeref Bey hakkında çok fazla çalışma yoktur. Burada Münib Hayri Ürgüblü'nün *Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri*²⁹ adlı risalesi ile

²² Mustafa Şeref, "İctimâî Usûl-i Fıkh Nasıl Te'sis Eder?", *İslâm Mecmuası*, cilt: I, sayı: 6, s, 162-166, İstanbul, 1330.

²³ Mustafa Şeref, "agm." s, 163.

²⁴ Kader matbaası, Ankara 1927.

²⁵ Hukuk matbaası, Dersaadet: Bab-ı Ali civarında Ebussuud caddesinde numara 19, yayın tarihi, 1329.

²⁶ İstanbul: Türk Bilgi Derneği, Kanunuevvel 1329: [1913/1914].

²⁷ İstanbul: Halim Sabit, 1329.

²⁸ İstanbul: Halim Sabit, 1330, *İslâm Mecmuası*, cilt: I, sayı: 6, sayfa: 162-166.

²⁹ Ankara, 1939.

Özcan Şabudak'ın *Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustaf Şeref Özkan*³⁰ adlı kitabı zikredilebilir.

2. Sadeleştirmede Takip Edilen Metod

Makale günümüz harflerine aktarılırken tüm Arap harflerinin transkript işaretleriyle gösterimi tercih edilmemiş, bunun yerine Türk Dil Kurumu yazım kuralları esas alınmıştır. Gerekli görülen bazı kelimeler için şapka işareti koyulmuş, el takısı ile başlayan kelimeler de üstten kesme işareti ve tire işaretiyle belirtilmiş, Osmanlıca terkipler de tire işaretiyle bağlanmıştır. Osmanlıca metinde geçen "ض" harfinin türkçeye "z" harfiyle aktarılması tercih edilmiştir. Makaledeki noktalama işaretlerinin çoğu tarafımızdan konulmuştur. Makaledeki paragraflar aslına uygun olarak yapılmıştır. Bir iki yerde köşeli parantezle açıklama yapılmıştır.

3. Fukahaya Göre Hukuk-u Amme Makalesi (değerlendirme)

Transkriptini yaptığımız bu makale kısa ancak Mustafa Şeref Bey'in İslam Hukuku hakkındaki en azından Cumhuriyet öncesi kanaatlerini yansıtmaları bakımından değerlidir. Mustafa Şeref Bey Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında gerçekleştirilen radikal hukuki değişime bizzat katkıları olmuş biridir. Makalenin yayın tarihi olan Rumî 27 Şubat 1329 miladi olarak 12 Mart 1914 tarihine denk gelmektedir. Mustafa Şeref Bey'in TBMM'nin II. döneminden, yani 11 Ağustos 1923'ten itibaren yasa yapım sürecine aktif olarak katılan birisi olduğu düşünülürse, bu makale, yazarın dokuz yıl gibi kısa bir

³⁰Libra Yayınları, İstanbul, 2009.

süre önce İslam hukuku hakkındaki kanaatlerini tespit etmeye yardımcı olabilir. Mustafa Şeref Bey bu makalede İslam'ın kamu haklarına dair anlayışının çok yüksek olduğunu ifade ettikten sonra batılıların bu yüksek seviyeye ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ulaşabildiğini söylemektedir. Batı hukukunda insanlar irade sahibi hukuki bir şahsiyet olarak tasavvur edildiği gibi devlet de irade sahibi bir şahsiyet olarak tasavvur edilmektedir. Devleti ilgilendiren hukuka kamu hukuku ferdin hukukuna da şahsi hukuk denmektedir. Batıda devletin hukuku prensip olarak şahsın hukukundan üstün kabul edilmiştir.

Modern batı hukukunun temel felsefesi aydınlanma ve hümanizmaya dayandığı için hayatın merkezinde insan vardır. İnsanı dünyada sınırlayacak ilâhî bir güç yoktur. Dolayısıyla onun Tanrı'ya karşı yapmak zorunda olduğu vazifeleri de yoktur. İnsan bu dünyada yapmak istediği her şeyi, bir başkasının hukukuna tecavüz etmemek kaydıyla yapmakta özgürdür. İnsan kendi menfaatine olan her şeyi yapabileceği gibi zevk aldığı her şeyi yapmakta da serbesttir. Modern batı medeniyetine ve onun bir parçası olan hukuk anlayışına göre insan, zevk ve çıkarına uygun bulduğu her şeyi hak eder. Oysa İslam'a göre insan dünyada Allah'ın halifesi ve ona karşı sorumlu (mükellef) olarak bulunmaktadır. Onun önce vazifeleri sonra hakları vardır. İşte iki hukuk sistemini birbirinden ayıran en temel fark buradadır.

Yazara göre modern batı hukuku hak temelli bir hukuk olduğu için şahsın ve devletin haklarını ayrı ayrı düzenlemiştir. Devletin gücü karşısında zayıf durumda olan şahsın devlete karşı haklarının

korunması batı hukukunda bir problem olarak tartışılmış ve devletin hareket alanı meşruiyet (legalite) çerçevesi ile sınırlandırılmıştır. Batı bu meşruiyet anlayışını geliştirmekle beraber henüz işin başındadır. Oysa İslam hukuku bu sınırları en baştan koymuştur. Şahıs veya devlet İslam'ın çizdiği meşruiyet sınırlarına uymaya mecburdur. İslam hukukunda hakkın kaynağı Allah'tır. O mülkün sahibi olduğu gibi hükmetme yetkisine de sahiptir. İnsanlar O'ndan bağımsız bir hakka ve hukuka sahip değildir. İnsanların haklarını ve vazifelerini O tayin eder. İslam'ın hukuku bu şekilde kabul etmesi insan ve medeniyet için daha uygundur. Çünkü bu tasavvurda fert, toplum ve devlet hakka tabi olmak ile mükelleftir. Bu anlayış kamu düzeni, asayişin temini, alemin bekası için en uygun insanlık ve adalet kaidesidir.

İslamiyet hukukta şahsı değil, mükellefin fiillerini konu edindiği için manevi ve hukuki şahıslar tasavvur etmemiş ve onlar hakkında ayrıca hükümler koymamıştır. Devlet bir şahıs olmadığı için vatandaşların velayetlerinin ve haklarının sahibi de olamaz, yalnız kamusal tasarrufta bulunan zilyetler dikkate alınmıştır. Bir şeyin zilyedi olmakla hak sahibi olmak arasında fark vardır. Hak sahibi mülkünde dilediği gibi tasarruf eder, ama zilyet edemez.

4. Fakihlere Göre Kamu Hukuku (Sadeleştirme)

İslam'ın kamunun haklarına dair anlayışı batılıların uzun yıllar hukuk sahasında çalışıp da henüz ulaşamadıkları bir derecede yüksektir. Batılılar ancak 19.yüzyılın ikinci yarısında İslam'ın bu yüksek anlayışına yönelebilmıştır.

Uzaktan veya yakından Avrupa hukukuna ilgisi olanlar bilirler ki batıda hukuk denilince akla daima irade gelir. Bu irade ya ferdidir ya toplumsaldır. Toplumsal irade toplumu oluşturan fertlerin hepsini kapsayan gayeler karşısında varlığını hissettirir ve bu irade şu veya bu ferdin değil kamunun iradesi olduğundan bir şahsa izafe edilmesi gerekir. O şahıs toplumun manevî veya hukukî şahsıdır. Bu ferdî şahıs veya toplumsal şahıs Avrupa hukukunda asıl ve esastır. Hak sahibi olanlar [hakikî veya hükmî] şahıslardır. Hak sahibi olan şahısların iradesi diğer iradelere nispetle yüksek ve onlar üzerine üstün kabul edilir.

Devlet de irade sahibi bir hukukî şahıstır, kamu üzerinde tasarruflarda bulunur ve bu tasarrufların hak sahibidir. Devletin kamu üzerindeki tasarruflarına ve bu tasarruflar için düzenlediği hukuka batılılar kamu hukuku diyorlar. Ferdî şahıslar veya bir topluluğa ait olup da kamusal tasarruf ile münasebeti olmayan şahıslar hak sahibidirler. Bunların şahıslarını ilgilendiren hukuku, medeni hukuk ve hususi hukuk düzenler. Devlet veya devlet tarafından vücuda getirilerek kamusal tasarrufa ortak edilen vilayet ve ilçe gibi manevi şahıslar da hak sahibidirler. Bunların hukukuda kamu hukukunda beyan edilir.

Bu iki kısım hukukun her biri diğerinden esas ve mahiyet itibariyle farklıdır; bunların düzenlenmesinde gözetilen düşünce de başka başkadır. Hukuku bu tarzda taksim etmek, şahısları hak sahibi tanıdıktan sonra, tabii ve zaruri bir hal olur. Kamusal tasarruf bir hak

addediliyor; devlet, vilayet, ilçe bu hakkın derece derece sahipleri oluyorlar.

Bu yoldaki bir zihniyeti şöyle bir muhakemenin takip etmesi şüphesizdir: Hususi hukuk. Bu, eşit şahıslar hakkında tatbik edilen kaidelerdir. Halbuki devlet, vilayet, ilçe vs. ferdî şahıslara nispetle daha yüksektirler. Bunlarla ferdî şahıslar karşılaştığında birbirine eşit olmayan şahıslar karşılaşmış olur. Devlet kamuya tasarrufa maliktir; bu hak diğer haklara nispetle daha yüksektir. Bu hakka malik olanlar: Devlet, vilayet, ilçe ve diğer kamu hizmetine iştirak eden resmî kurumlar yüksek şahıslardır. Bu itibarla hususi hukuk eşitlik üzerine bina edildiği halde kamu hukuku eşitsizlik esasına dayanır.

Kamu hukukuna bu eşitsizlik fikri girdikten sonra şahsi, nefsi hukuktan başka bir şeye: [zata, varlığa] dayanarak var olan bir hak yok mudur? Bu zat, devlet hukukundan önce ve devletin üstünde değil midir? Devleti bazı fiillerin ifasına mecbur ve bazılarının ifasından men etmez mi? Devlet hukukunun sınırını, hak sahibi olan zat sınırlandırmaz mı? gibi sorular uzayıp gider. Almanya'da bu sorulara verilen cevaplar olumsuzdur. Orada; "devlet yetkisi, sınırını yine kendisi tayin eder, devletin üstünde bir hak yoktur, ancak tarihî, siyasî, toplumsal, iktisadî sebepler devletin fiillerine sınır koyar ve devleti kendi koyduğu kanunlara riayete mecbur kılar" fikri savunulmaktadır.

Fransa'da yeni bir ekol bu sorulara olumlu cevaplar verdi. Fakat buna ulaşmak için evvela devletin hukukî bir şahıs olduğunu

inkâr etti. Sonra hukukun kendine has bağımsız varlığının mevcut olmadığını söyledi. Ancak hakkın kendisi vardır, bu da devletin üstündedir, devleti birtakım hizmetleri ifaya mecbur kılar, birtakım fiilleri icradan da men eder dedi...

Bunlar yalnız hukukçuların kendi aralarındaki tartışmalardan ibaret değildir, bunların mahkemelerde birtakım yansımaları vardır. Bugün devlet kendi yaptığı kanunlarla sınırlandırılır, kendi mahkemeleri huzurunda muhakeme edilir, zarar ve ziyana tazmine mahkûm olur. Kamu hukukunun gösterdiği bu sonuca meşruiyet (legalite) adı verilir. Batı bu sonuca birçok mesaiden sonra ulaşmaklar beraber, henüz işin başındadır. Halbuki İslam hukuku bu esası bin bu kadar sene evvel koymuştur. Çünkü; evvela İslam hukukunda ele alınan temel mesele, mükellefin fiilleridir. Âkil ve bâliğ olan her fert ilahi hitap ile muhataptır. Onun fiillerine karşı ilahi hitabın eseri olan hüküm terettüp eder. Bu hüküm ferdi mecbur ve mükellef kılar. İslam hukukuna göre insanlar, öncelikle ve başlangıçta hak sahibi olarak değil, birtakım vazifeleri yapmak ile mükellef kimseler olarak kabul edilmiştir. İslam hukukunda insan teki için tabii hukuk tanınmamıştır, ancak ilahi hitabın eseri olarak ahkam tertip buyrulmuştur. Bu nedenle herkes kamuya karşı vazifeler ile mükellef, fakat hiçbir kimse hukuk sahibi değildir. Kimse vazifesini ifa edebilmekten başka hakka malikiyet iddia edemez. Zira hukuk yerine vazifeler ikame edilmiştir.

İslamiyet'in hukuku bu tarzda telakkisi, insanı medenileşme kabiliyetine daha fazla tabi kıldığı için pek yüksektir. Hülâsa İslamiyet'te devlet, cemiyet ve fertlerden önce, bunların üstünde

olarak *birobjectifhak (droitobjectif)* tanınmıştır. Bu anlayış, kamu düzeni, asayişin temini ve alemin bekası için mevcut olan sosyal bir kaidedir. İnsanlık ve adalet kaidesidir. Bunu Şârî' Teâlâ emirleri ve nehiyleri ile tayin etmiştir. Bu emirler ve nehiyeler müslümanlar için temel kanunlardır. Emir, vücup ifade eder, kanunların konuluş maksadı netice itibariyle iştebu vücup keyfiyetidir. Çünkü kanunun ayırıcı vasfı mecburi (obligation) olmaktır. Bu hükümler ve temel kanunlar değişmez, bu dünyanın her tarafında böyledir. Mesela Şârî; "*nikahlanın*" buyurmakla aile teşkilinin esas olduğunu, "*kısasta hayat vardır*" hükmüyle de hayatın masuniyet ve kıymetini anlatılır. Şimdiye kadar hiçbir kanun koyucu aile teşkilinin gereksiz, insan hayatını yok etmenin mübah olduğuna dair kanun koymadı, koyamaz da. İşte İslamiyet tarafından *objektif hak (droitobjectif)* olarak Şârî' tarafından bildirilen hükümler böyle aslî ve temel kanunlardır. Bunların tatbiki ve teferruatı zaman ve mekâna göre dinamik olarak vaz' ve icra olunur. *Öznel hak (droitsubjectif)* İslamiyet'te yoktur.

İkinci olarak; İslamiyet hukukta şahsı değil, mükellefin fiillerini konu edinmiştir. Bu nedenle İslamiyet'te manevi ve hukuki şahıslar tasavvur olunmamış ve onlar hakkında ayrıca hükümler konulmamıştır. Devlet manevi bir şahıs değildir. Tabiatıyla bütün vatandaşların velayetlerinin ve haklarının sahibi de olamaz, yalnız kamusal tasarrufta bulunan zilyetler dikkate alınmıştır.

Bir şeyin *zilyedi (detenteur)* olmakla *hak sahibi (sujet de droit)* olmak arasında büyük fark vardır. Hak sahibi mülkünde dilediği gibi

tasarruf eder, ama zilyet edemez. Mesela emanetçi (vedi') bir zilyettir; malı muhafaza etmek ve korumak ile mükelleftir. İslamiyet'te kamunun velayeti (velâyet-i amme), devlet başkanlığı (imâmet-i kübrâ) makamında olan zata tevdi olunur. Bu zat din işleri (emr-i dîn) ve dünyanın güzelce idare edilmesi ve korunması ile mükelleftir. Bundan dolayı kamunun tasarrufu (tasarruf-u amme) üzerine hak iddia edemez. Devlet başkanlığı makamına çıkabilmek için gerekli olan şartları taşımak, netice itibariyle bu iş için de akıl ve bîluğ sahibi mükellef bulunmak icap eder. Bunlar hakkında da ilahi teklif vardır. Kendileri hukuk sahibi değildirler. Çeşitli vazifeler ile mükelleftirler. Bunlardan sadır olan bütün akitler ve fiiller meşruiyet (legalite) kaydı ile mukayyettir.

İşte İslamiyet'te bir taraftan *özel hak* (*droitsubjectif*) mevcut olmaması, diğer taraftan manevi ve hukuki şahıslar tasavvur edilmemesi; fakihleri ayrıca kamu hukuku konularını tasnif etmeye sevk etmemiştir. Bütün insanlar yekdiğerine karşı vazifeler ile mükelleftirler. Kimse *özel hak* (*droitsubjectif*) sahibi değildir. Toplum ve devletin üstünde bir *objektif hak* (*droitobjectif*) vardır. Buna uygun fiiller meşru, diğerleri gayr-ı meşru olduğundan kamusal tasarrufta bulunan kimselerin emirleri ve kararları buna göre takdir olunur.

Kamu hukukunun batıda ulaşmak istediği netice budur. Bu ise İslam hukukunun esası ve ruhudur.

5. Fukahaya Göre Hukuk-u Amme (Transkript)³¹

Hukuk-u ammenin İslamiyet'teki telakkisi garbîlerin birçok mesaiden sonra henüz vasıl olamadıkları bir derecede yüksektir. Garp ancak on dokuzuncu asrın nısfı ahirinde hukuk-u ammenin İslamiyet'teki telakkisine doğru teveccüh edebildi.

Uzaktan veya yakından Avrupa hukukuna nispeti olanlar bilirler ki garpta hukuk zikredilince daima irade hatıra gelir. Bu irade ya ferdidir ya cemaatîdir. Cemaatî irade cemaatı terkip eden efradın umumuna âm ve şamil gayeler karşısında vücudunu hissettirir ve bu irade şu veya bu ferdin değil umumun iradesi olduğundan bir şahsa izafe edilmesi iktiza eder. O şahıs cemaatin manevî veya hukukî şahsıdır. Şu ferdî şahıs veya Cemaatî şahıs Avrupa hukukunda asıldır, esastır. Zî hak olanlar eşhastır. Bunun için zî hak olan şahsın iradesi diğer iradelere nispetle âlî ve onlar üzerine mütefevvik addolunur.

Devlet de bir hukukî şahıstır, haiz-i iradedir, amme üzerinde tasarrufâtta bulunur ve şu tasarrufâtınzî hakkıdır. Devletin amme üzerindeki tasarrufâtına tatbik edilen hukuka garbîler hukuk-u amme diyorlar. Ferdî şahıslar veya cemaatî olup da tasarruf-u amme ile münasebeti olmayan şahıslar zî haktırlar. Bunların hukuku-u

³¹ Makaleler günümüz harflerine aktarılırken tüm Arap harflerinin transkript işaretleriyle gösterimi tercih edilmemiş, bunu yerine Türk Dil Kurumu yazım kuralları esas alınmıştır. Gerekli görülen bazı kelimeler için şapka işareti koyulmuş, el takısı ile başlayan kelimeler kesme işareti ve tire işaretiyle belirtilmiş, Osmanlıca terkipler de tire işaretiyle bağlanmıştır. Osmanlıca metinde geçen "ض" harfinin türkçeye "z" harfiyle aktarılması tercih edilmiştir. Makaledeki noktalama işaretlerinin çoğu tarafımızdan konulmuştur. Makaledeki paragraflar aslına uygun olarak yapılmıştır. Bir iki yerde köşeli parantezle açıklama yapılmıştır.

nefsiyelerini hukuk-u medeniye ve hususiye ifade eder. Devlet veya devlet tarafından vücuda getirilerek tasarruf-u ammeye teşrik edilen vilayet ve nahiye gibi manevi şahıslar da zî haktır. Bunların hukuk-u nefsiyeleri hukuk-u ammede beyan edilir.

Şu iki kısım-ı hukuk yekdiğerinden esas ve mahiyet itibariyle farklıdır; bunların vaz'larında gözetilen mülâhazat da başka başkadır.

Hukuku şu tarzda taksim, eşhası hak sahibi tanıdıktan sonra pek tabii ve zaruri bir hal olur. Tasarruf-u amme bir hak addediliyor; devlet, vilayet, nahiye bu hakkın derecâtı ile sahipleri oluyorlar.

Bu yoldaki bir zihniyeti şöyle bir muhakemenin takip etmesi şüphesizdir: Hukuk-u hususiye.. Bu, mesaviy-i eşhas hakkında tatbik edilen kavaidir. Halbuki devlet, vilayet, nahiye.. Bunlar ferdî şahıslara nispetle daha âlidirler. Bunlarla ferdî şahıslar tekabül ettiğinde gayr-ı müsavî şahıslar karşılaşmış olur. Devlet tasarruf-u ammeye maliktir; bu hak diğer haklara nispetle daha yüksektir. Bu hakka malik olanlar: Devlet, vilayet, nahiye ve sair hıdemat-ı umumiye iştirak eden müessesat-ı resmiye-i umumiye yüksek şahıslardır. Binaenaleyh hukuk-u hususiye müsavat üzerine mübtteni olduğu halde hukuk-u amme adem-i müsavat esasına müstenit bulunur.

Hukuk-u ammeye şu adem-i müsavat fikri girdikten sonra şahsi, nefsi hukuktan başka şey'iyet üzerine müesses bir hak yok mudur? Bu zat, hukuk-u devletten mukaddem ve devletin fevkinde değil midir? Devleti bazı efa'lin ifasına mecbur ve bazılarının

ifasından men etmez mi? Devlet hukukunun hududunu zat-ı hak tahdit etmez mi? gibi sualler tevali eder.

Almanya'da bu suallere verilen cevaplar menfidir. Orada; "devlet salahiyeti, hududunu yine kendisi tayin eder, devletin fevkinde bir hak yoktur, ancak tarihî, siyasî, ictimai, iktisadî esbap devletin efaline hudut kor ve devleti kendi vaz' ettiği kavanine riayete mecbur kılar" fikri müdafaa edilmektedir.

Fransa'da yeni bir mektep bu suallere müspet cevaplar verdi. Fakat buna vusul için evvela devletin hukuki bir şahıs olduğunu inkâr etti. Sonra hukuk-u nefsiyenin gayr-ı mevcut olduğunu söyledi. Ancak zat-ı hak vardır, bu devletin fevkindedir, devleti bir takım hizmetatı ifaya mecbur kılar, bir takım ef'ali icradan da men eder dedi...

Bunlar yalnız münakaşat-ı kalemiyeden ibaret değildir, bunların mehakimdein'ikasatı vardır. Bugün devlet kendi vaz' ettiği kavanin ile takyit olunur, kendi mehakimi huzurunda muhakeme edilir, zarar ve ziyana, tazmine mahkum olur. Hukuk-u ammenin irâe ettiği şu neticeye "meşruiyet"(legalite) namı verilir.

Garp bu neticeye birçok mesaiden sonra vasıl olabildiği gibi henüz de mebadisindedir.

Halbuki İslam hukuku bu esası bin bu kadar sene evvel vaz' etmiştir. Çünkü:

Evvela; Hukuk-u İslamiyede mevzu-u bahs olan fiil-i mükelleftir. Akil ve balığ olan her fert hitab-ı ilahi ile muhataptır.

Onun efaline karşı hitab-ı ilahinin eseri olan hüküm terettüp eder. Şu hüküm ferdi mecbur ve mükellef kılar. Hukuk-u İslamiyeye göre insanlar zî hak değildirler? vazife ile mükelleftirler. İslam hukukunda ferd-i insani için hukuk-u tabiiye tanınmamıştır, ancak hitab-ı ilahinin eseri olarak ahkam tertip buyrulmuştur. Binaenaleyh herkes umuma karşı vezaifle mükellef, fakat hiçbir kimse haiz-i hukuk değildir. Kimse vazifesini ifa edebilmekten başka hakka malikiyet iddia edemez. Zira hukuk yerine vezaif ikame edilmiştir. İslamiyetin hukuku şu tarzda telakkisi, şahsiyeti, kabiliyet-i temeddüne daha ziyade tabi kıldığı için pek yüksektir. Hülâsa İslamiyette devlet ve cemiyetten ve efrattan mukaddem ve bunların fevkinde olarak bir zat-ı hak (droitobjectif) tanınmıştır.

Bu intizam ve bekay-ı alem için mevcut kaide-i ictimaiyedir. İnsaniyet ve adalet kaidesidir. Bunu Şârî'iâzam hazretleri evamir ve nevahisiyle tayin buyurmuştur. Bu evâmîr ve bu nevâhîİslamlar: [Müslümanlar] için kavânin-i esâsiyeyi (Loisfondamentales) teşkil eder. Emir, vücubu ifade eder, bugün ulema kavânini tarif ederken, neticeten vasıl oldukları bu vücup keyfiyetidir. Çünkü kanunun mümeyyizesi mecburi (obligation) olmaktır. Şu ahkam ve kavânin-i esasiye tebeddül etmez, bu dünyanın her tarafında böyledir. Mesela (tenakehuu: nikahlanın...) buyurmakla aile teşkili esas olduğu, kısasta hayat vardır hükmüyle hayatın masuniyet ve muhteremiyeti anlatılır. Daha hiçbirvazı-ı kanun aile teşkilinin adem-i lüzumuna, hayat-ı beşeri ifnanın mübahiyetine dair vaz' ve ahkam etmedi ve edemez de. İşte İslamiyet tarafından zat-ı hukuk (droitobjectif) olarak Şârî'i azam

tarafından bildirilen ahkam böyle aslî ve esâsî kanunlardır. Bunların tatbikatı ve teferruatı zaman ve mekân ile harekî (dynamique) olarak vaz' ve icra olunur. Hukuk-u nefsiye (droitsubjectif) İslamiyette yoktur.

Saniyen; İslamiyet hukukta şahsî değil, fiil-i mükellefî mevzu ittihaz etmiştir. Binaenaleyh İslamiyette manevi ve hukuki şahıslar tasavvur olunmamış ve onlar hakkında ayrıca ahkam vaz' buyrulmamıştır. Devlet manevi bir şahıs değildir. Tabiatıyla velayet-i ammenin de sahip ve zî hakkı olamaz. Yalnız tasarruf- amme keyfiyetinin zi'l-yedleri nazara alınmıştır.

Bir şeyin zî yedi (detenteur) olmakla zî hakkı (sujet de droit) olmak arasında azim fark vardır. Zî hak mülkünde keyfe mayeşatasarruf eder. Vedi' de bir zîyedir; hıfz ve sıyanetle mükelleftir. İslamiyette velayet-i amme, imamet-i kübra makamını haiz olan zata tevdi' olunur. Bu zat emr-i din ve dünyanın hüsn-ü temşit ve hırasetiyle mükelleftir. Binaenaleyh tasarruf-u amme üzerine iddiay-ı hak edemezler. İmamet-i kübra makamına çıkabilmek için şerait-i lazimeyi haiz olmak, binaenaleyh ol emirde akıl ve bülüğ sahibi mükellef bulunmak icap eder. Bunlar hakkında da teklif-i ilahi vardır. Kendileri hukuk sahibi değildirler. Vezai'le mükelleftirler. Bunlardan sadır olan kaffe-i ukud ve ef'al meşruiyet (legalite) kaydı ile mukayyettir.

İşte İslamiyette bir taraftan hukuk-u nefsiyenin mevcut olmaması, diğer taraftan manevi ve hukuki şahıslar tasavvur

edilmemesi fukahayı ayrıca hukuk-u amme mebahisi tasnifine sevk etmemiştir. Bütün insanlar yekdiğerine karşı vezaiyle mükelleftirler. Kimse haiz-i hukuk değildir. Cemiyet ve devletin fevkinde bir Zat-ı Hak vardır. Buna muvafık e'fal meşru, diğeri gayr-ı meşru olduğundan tasarruf-u ammeyi deruhte edenlerin evamiri, mukarraratı bu mahalle göre takdir olunur.

Hukuk-u ammenin garpta vasıl olmak istediğı netice budur. Bu ise hukuk-u İslamiyenin esas ve ruhudur.

Konya mebusu ve Daru'l-fünun'un hukuk şubesinde hukuk-u idare ve hukuk-u amme muallimi.

Mustafa Şeref

KAYNAKÇA

Âmidî, Seyfuddîn, el- *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Tahkîk: Seyyid el-Cemîlî), Dâru'l-Kitabi'l-Arabiyye, Beyrût: 1404/1984.

Atıf Bey, *Mecelle-i Ahkamı Adliye Şerhi*, Evkafı İslamiyye matbaası, 1339.

Bilge, Necip *Hukukun Başlangıcı, Hukukun Temel Kavramları ve Kurumları*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2000.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuku İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1985.

Gözler, Kemal, *Hukuka Giriş*, Bursa, Ekin Kitapevi Yayınları, 1998.

Hallaf, Abdülvehhab, *İlmü Usûlü'l-Fıkh*, Daru'l- Hadis, Kahire, 2003.

Karaman, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku* (3cilt), Nesil yayınları, İstanbul, 1996.

-----, "Fıkıh" mad.,DİA, İstanbul, 1996, XIII, s. 1-14.

Kahraman, Abdullah,*Fıkıh usûlü*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2012.

Koşum, Adnan İslam Kamu Hukuku Alanına İlişkin Klasik Literatürün Azlığı Üzerine Mülahazalar, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2008, sayı: 18

Köksal, Asım Cüneyd, *Fıkıh ve Siyaset*, Klasik yayınları, İstanbul, 2016.

Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Hikmet Yayınları, İstanbul, 2016.

Muhammed FuadAbdülbâkî, *el-Mu'cem*.

Mustafa Şeref, *Hukuk-u İdare Notları*, Kader Matbaası, 1927.

-----,*Hukuk-u İdare-i Vilayet*, Hukuk Matbaası, Dersaadet, 1329.

-----, "İctimâîUsûl-i Fıkıh Nasıl Te'sis Eder?", *İslâm Mecmuası*,cilt: I, sayı: 6, sayfa: 162-166, İstanbul, 1330.

-----, "Saltanatın Tarihi Safhaları ve Klasik Mektebe Göre Hâl-i Hâzırı",*Türk Bilgi Derneği*, İstanbul,Kanunuevvel 1329: [1913/1914].

-----, "Fukahâya Göre Hukûk-ı Âmme",*İslâm Mecmuası*,yıl:1, sayı:3, sayfa:80-84, İstanbul: Halim Sabit, 1329.

Sadru's-şeria, Ubeydullah b. Mesud, *et-Tavzih fî halli gavamizi't-Tenkih*(Tefâtânî, *et-Telvih* içinde) Kahire, ts.

Şabudak,Özcan,*Unutulmuş Bir Devletçi İktisat Vekili: Mustafa Şeref Özkan*, Libra Yayınları, İstanbul, 2009.

Tehânevî, *Keşşâf*, Ahmed Cevdet neşri, İkdam matbaası, Daru'l- Hilafeti'l-âliye 1317 h.

Ürgüplü,Münib Hayri,*Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri*, Ankara, 1939.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *İrşadü'l-Ahlâf fî Ahkami'l-Evkâf*, İstanbul, 1330.

Zabunoğlu, Yahya Kazım, *Kamu Hukukuna Giriş*, Sevinç matbaası, Ankara, 1933.

Wensinck,Arent J.,*el-Mu'cem*.

İnternet Kaynakları

<https://www.tbmm.gov.tr>.

<http://filozof.net/Turkce/tarih/tarihi-kisilikler-sahsiyetler>.

<http://portreler.fisek.org.tr>;<http://www.pandora.com.tr>.